

Co je (generativní) gramatika?*

Lucie Medová
lmedova@ff.jcu.cz

Týden 1, 24. února 2009

1 O čem je generativní gramatika?

Generativní gramatika je explicitní gramatika. Tradiční gramatiky obvykle nejsou tak explicitní; vlastně jsou explicitní jenom do určité míry a spoléhají velice na čtenářovu intuici, tj. na to, že čtenář správně vyplní vzorec, model (pattern).

1.1 Struktura se počítá I. – Zájmena a anafory

(1)	a. *Já mě kopu.	(2)	a. Já tě kopu.	(3)	a. Já ho kopu.
	b. Ty mě kopeš.		b. *Ty tě kopeš.		b. Ty ho kopeš.
	c. On mě kope.		c. On tě kope.		c. On ₁ ho ₂ kope.
					d. *On ₁ ho ₁ kope.

Dolní indexy (1 a 2) znamenají v lingvistickém žargonu referenci. Pokud mají dvě jednotky stejný index, potom referují k jedné věci. Jiný index znamená, že referují k jiným věcem.

Hvězdička (*) znamená v lingvistickém žargonu to, že daná věta je v daném jazyce nesprávně utvořená. (Druhý význam hvězdičky je pochopitelně rekonstruovaná historická forma, **kuningās* > *kъnęndъzъ* > *kněz*.)

Zájmena referující k též věci se nesmějí objevit v jedné větě.

(4)	a. Já se kopu.	(5)	a. Já kopu sebe.
	b. Ty se kopeš.		b. Ty kopeš sebe.
	c. On ₁ se ₁ kope.		c. On ₁ kope sebe ₁ .

Anaforická zájmena se naopak musejí objevit v jedné větě s jiným zájmenem.

- (6) Princip A (první verze): Anafory (reflexivní zájmena) musejí v češtině mít předchůdce (antecedent) *nalevo od nich* referujícího k též věci *v jedné větě*.
- (7) Princip B (první verze): Zájmena nesmějí v češtině mít předchůdce (antecedent) *nalevo od nich* referujícího k téže věci *v jedné větě*.
- (8) a. Marek₁ říká, že ho_{1/3/*2} Ivona₂ nesnáší.
b. Marek₁ říká, že se_{2/*1} Ivona₂ nesnáší.

*Tento úvod je založen na Abels (2008).

1. Ale: jak *nalevo od zájmena*? V (8-b) je přece zájmeno před jménem, a přece je věta správná. Jak to?

(9) Včera se₁ v koupelně Karel₁ oholil (dneska tam hrál kuličky).

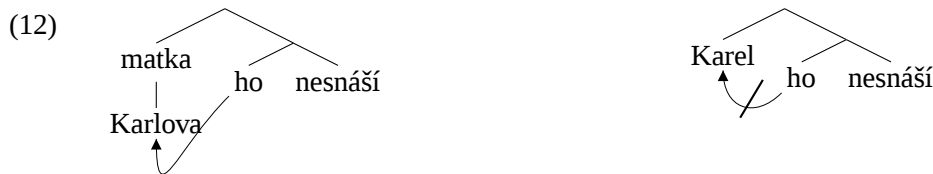
2. Ale: v (10) zájmeno *předchází* svého referenčního předchůdce (antecedent) – a přesto není koreference možná. Jak to?

(10) Přesvědčit ho_{2/*1} o opaku měl Marek₁ už dávno.

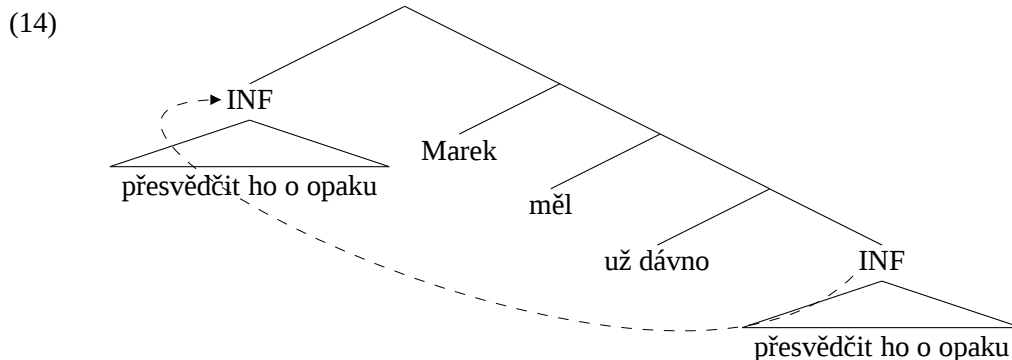
3. Ale: v (11-a) předchází referenční antecedent zájmenu – a všechno je v pořádku. Jak to?

- (11) a. Karlova₁ matka₂ ho_{1/3} nesnáší.
b. Karlova₁ matka₂ se_{2/*1} nesnáší.

Tak to: nezáleží na lineárním pořádku slov, ale na struktuře.

(13) [[[[Karlova] matka] ho] nesnáší]

Ještě dvě věci:

- věta (10) (a její struktura v (14)) ukazují, že by mohlo být užitečné vidět vztahy jako určitý druh posunu (movement)
- věta (11-a) ukazuje, že potřebujeme odlišit stupně zanořenosti daného elementu ve struktuře (c-command)

1.2 Struktura se počítá II – Příklonky (Clitics)

- (15) a. Úředník by si ho ráno všiml.
b. Ráno by si ho úředník všiml.
c. Všiml by si ho ráno úředník?

Princip položení příklonek ve větě (první verze): dej příklonky (ve *správném pořadí*) za první slovo ve větě.

(16) Úředník by si ho finančního odboru magistrátu ráno všiml.

(17) Úředník se mu čtoucí denní tisk vysmál.

Aha. Tak tudy ne. Kudy ale?

- (18)
- a. *Úředník by si ho finančního odboru magistrátu ráno všiml.
 - b. *Úředník finančního by si ho odboru magistrátu ráno všiml.
 - c. *Úředník finančního odboru by si ho magistrátu ráno všiml.
 - d. Úředník finančního odboru magistrátu by si ho ráno všiml.

Princip položení příklonek ve větě (druhá verze): dej příklonky (ve *správném pořadí*) za čtvrté slovo ve větě?

- (19)
- a. *Úředník se mu čtoucí denní tisk vysmál.
 - b. *Úředník čtoucí se mu denní tisk vysmál.
 - c. *Úředník čtoucí denní se mu tisk vysmál.
 - d. Úředník čtoucí denní tisk se mu vysmál.

Princip položení příklonek ve větě (třetí verze): dej příklonky za první *frázi* ve větě

Fráze je skupina slov, které se chovají jako jednotka pro některé syntaktické procesy (posun a kladení klitik, například). Klasickými příklady frází jsou:

- nominální fráze: *majitel domu, nemajetný ředitel školicího střediska, úředník čtoucí denní tisk, úředník finančního odboru magistrátu*, etc.
- adjektivní fráze: *plný dobrot, pyšný na synovce*, etc.
- verbální fráze: *spát na přednášce, kreslit kolečka*, etc.
- předložková fráze: *k oknu, kolem potoka*, etc.
- adverbiální fráze: *velmi opatrně, strašně smutno*, etc.

2 Jazyk je instinkt. Lingvistika je biologie.

Viděli jsme, kolik toho jako rodilí mluvčí *víme*. Ukázali jsme *znalost*¹ jazyka. Gramatika v tomto smyslu je obsažena v naší mysli (gramatické soudy, c-command, etc.). Jak to všechno *víme*? Jak to, že *víme* takové delikátní skutečnosti o jazyce – aniž by nám je kdo kdy řekl? Jednoduše proto, že jsme si (kdysi) osvojili český jazyk.

Nikdo se nerodí se znalostí jazyka, tj. nikdo se nerodí jako mluvčí angličtiny, češtiny nebo čukči, každý člověk si daný jazyk osvojí. Nezáleží na jazyce rodičů: dítě začne mluvit tím jazykem, kterým se mluví v prostředí, v němž vyrůstá.

Stejně tak je zjevné, že jazyk se neosvojuje tím, že bychom si natlačili do paměti všechny věty daného jazyka. A to je jedna z nejkrásnějších a nejpozoruhodnějších věcí o jazyce: je kompoziční. To znamená, že můžeme vzít ‘kusy jazyka’² a vybudujeme z nich komplexní struktury; dokonce takové, jaké jsme nikdy předtím neslyšeli nebo jaké předtím neexistovaly. Navíc,

- máme intuici o tom, zda jsou věty, které slyšíme / vytváříme gramatické

¹Budeme rozlišovat mezi *znalostí* na jedné straně a vědomostí na straně druhé. Přesnější diskusi viz v Adger (2003):kap.1.

²Tradičně si myslíme, že když se zabýváme syntaxí, ‘kus jazyka’ je slovo – ale to brzy zpochybníme.

- máme intuici o tom, co tyto věty znamenají

To znamená, že v procesu osvojování jazyka musí existovat jakýsi princip generalizace: slyšíš větu, kterou's nikdy předtím neslyšel, jsi schopen 'vyřešit', co ta věta znamená. Skvěle; ale existuje nekonečné množství možností, jak se dobrat *špatných generalizací*. Například, příklady v (22) mohou být vyřešeny (= dítě může dovodit generalizaci) tak, že v češtině existují dvě reflexivní zájmena SE a SEBE; jejich rozdíl je stejný jako rozdíl mezi plnou formou *tebe* a příklonkou *tě*, jak ukazují (20) a (21): rozdíl je pouze v tom, že plná forma zájmena se používá pro zdůraznění (focus).

- (20) a. Ivona představí Petrovi TEBE, Johanku mu představí Mojmír.
b. Ivona tě představí Petrovi.
- (21) a. Ivona představí Petrovi SEBE, Johanku mu představí Mojmír.
b. Ivona se představí Petrovi.

Jakkoli je tato generalizace možná, není správná; nedělá totiž pravdivou předpověď'. To ukazuje kontrast mezi (23-a) a (23-c).

- (22) Antecedentem SEBE je buď NOM nebo DAT
a. Karel₁ představil Petrovi₂ sebe₁ (a svoji rodinu).
b. Karel₁ představil Petrovi₂ sebe₂.
- (23) Antecedentem příklonky SE musí být subjekt věty
a. Karel₁ se₁ Petrovi₂ představil.
b. Karel₁ se_{1/*2} Petrovi₂ představil.
c. Petrovi₂ se_{1/*2} Karel₁ představil, Ivoně políbil ruku.

Můžeme tedy dovodit, že příklonka SE potřebuje NOM subjekt jako svůj antecedent. Anebo subjekt infinitivu. A co kontrast v (24)?

- (24) INF Subjekty: jeden se počítá, jiný ne?
a. Karel₁ přikázal Petrovi₂ umejt se_{2/*1}.
b. Karel₁ slíbil Petrovi₂ umejt se_{1/*2}.

Jak to, že dítě nechybuje v tak komplikovaných pravidlech? Jak vědí, že důležitější než lineární uspořádání jednotlivých slov je relevantní struktura?

3 Univerzální gramatika

Generativní gramatika je lingvistická teorie, v níž je gramatika nahlížena jako poznávací (cognitive) schopnost (faculty). Jazyk je pak generován systémem pravidel a/nebo procedur. V 80. letech minulého století se pro generativní bádání ujal termín **Principy a Parametry** (Principles and Parameters)³. Novější verze generativního zkoumání se datuje od roku 1995, kdy vyšel **The Minimalist Program** Noama Chomského.

Gramatika je tedy sada pravidel, která generují jazyk. Všichni lidé se naučí mluvit. Musíme tedy být vybaveni nějakým 'hardwarem', který nám osvojit si jazyk umožní. Tím pádem musí existovat věci stejné ve všech jazycích. Těmto univerzálním jazykovým 'věcem' se říká **Univerzální Gramatika (UG)** (Universal Grammar). Příkladem takové 'věci' je třeba fakt, že ve

³Případně se můžete setkat s názvem užívajícím dva základní principy: Government and Binding (Řízenost a Vázání.).

všech jazycích je nějak stanoven vztah mezi subjektem a verbem – ale ne ve všech jazycích uvidíme tento vztah vyjádřen. V jiných jazycích, na druhou stranu, můžeme vidět vztah mezi subjektem a verbem vyjádřen (kupříkladu) shodou – a v ještě jiných jazycích je shoda použita k vyjádření vztahu mezi objektem a verbem. Kupříkladu.

- (25) Shoda subjektu a verba není formálně vyjádřena: angličtina

John arrived yesterday. I arrived today.
 John přijel včera. Já přijel-a dneska
 ‘John přijel včera. Já jsem přijela dneska.’

- (26) Shoda subjektu a verba: čeština

- a. Marek-Ø si koupil-Ø bavoráka.
- b. Ivon-a si nekoupil-a bavoráka.

- (27) Shoda subjektu a verba: italština

Mari-**a** è arrivat-**a** in ritardo.
 Marie AUX_{3.SG} přijel-a pozdě
 ‘Marie přijela pozdě.’

- (28) Shoda subjektu a verba (29-a), shoda objektu a verba (29-b): italština

- a. Gianni ha comprat-o la frutt-**a**.
 Gianni_{M.SG} AUX_{3.SG} koupil DEF ovoce_{F.SG}
 ‘Gianni koupil ovoce.’
- b. Infatti, **ne** ha comprat-**a** molt-**a** ~~frutta~~.
 Vlastně NE AUX_{3.SG} koupil-F.SG hodně-F.SG ~~ovoce F.SG~~
 ‘Vlastně ho koupil strašně moc.’

Generativní gramatika si klade za cíl najít Univerzální gramatiku a popsat všechny jazyky na světě jako jeden systém. Mimochodem, z toho plyne netriviální otázka: proč jsou na světě právě ty jazyky, které jsou – a ne jiné?

References

- Abels, K. (2008). Introduction to Generative Syntax. Lectures at EGG School 2008, Debrecen.
 Adger, D. (2003). *Core Syntax: A Minimalist Approach*. Oxford University Press.
 Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. Cambridge, MA: MIT Press.
 Pinker, S. (1995). *The Language Instinct. How the Mind Creates Language*. HarperPerennial.
 Pinker, S. (2008). *Slova a pravidla (Words and Rules)*. Academia Praha.